सेवाफलम्

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यान् निजान् ।
आचार्यानथ विट्ठलेश्वरमहं नत्वा प्रभुं सर्वथा ।।
श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।
ख्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्वदाम्यक्षमः ।।१ ।।

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां बहुलग्रन्थावलोकनप्रयासमसहमानाः सङ्क्षेपेणैव स्वमार्गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति **यादृशी सेवनेति।**

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेनाकरणेप्रत्यवायजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्व साधनभूततनुवित्तयुत सेवाद्वययुतमानससेवना भावरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकर्षेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्तमुक्तावल्यां ‘‘चेतस्तत्प्रवणं सेवे’’ति। तस्याः सिद्धौ यावज्जीवनिर्वाहेण प्रपञ्चविस्मृतियुततदासक्त्या व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते निरूप्यत इत्यर्थः। ननु सेवायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्ययाहुर्विवरणे **सेवायां फलत्रयमि**ति। सेवायामेव क्रियमाणायामेतत्रयं भवतीति। तदुत्तरमपि सेवासत्त्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः। अत एव सेवायामित्यत्र षष्ठीमनादृत्य सप्तमी विभक्तिरुक्ता। तत्रयमेवाहुः **अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्वि**ति। तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः कोटिसूर्याग्निरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभोर्हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यम्। तच्च न शरीरान्तरे सम्भवतीति तादृशसामर्थ्यवच्छरीरप्राप्तिर्मृग्या। सा च प्रभुणैवापारकरुणेनैव सम्पाद्यत इति प्रभुसम्पादितालौकिक शरीरनिष्ठस्वरूपानुभवक्षमसामर्थ्यमेव प्रमाणाननुरोधिप्रमेयसाध्यं मुख्यं फलमित्यर्थः। अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति प्रार्थयद्भि‘‘र्ममास्तु तव सन्निधौ तनु नवत्व’’मिति। नवत्वं च तादृक् सामर्थ्यमेव। अत एव तनुनवत्वमेवोक्तं न तु नवतनुत्वमिति। तथा च यथा व्रजरत्नानां

---

१ ज्ञापनेनेति पाठः।

सर्वदा लीलासुखमनुभवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपानुभवो निष्प्रत्यूहं भवति नान्यावस्था। तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदित्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयतीत्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमितिभावः।

प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति। सह युनक्तीति सयुक् तस्य भावस्तत्त्वम्। भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत्। तथा च लक्ष्मीवदन्तर्गृहगोपिकावद्वा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाञ्चभौतिकदेहं निवर्त्यालौकिकं दत्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः। मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात्।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः **सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति।** सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः, तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः। तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, बहिः साक्षात् सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः। अत एव ''प्रायो बताम्बे''त्यत्र मुनीनां पक्ष्यादिशरीरप्राप्त्या स्वाधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम्।

एवं फलत्रयं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति **अलौकिकस्येति**।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ।।१ ।।

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य **दाने** भगवता स्वाग्रहेण दुःखानुभवरूपतया तदनिच्छायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तद्देहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्थापने सति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमयक्रियमाणो **मनोरथ**स्तापक्लेशानन्दप्राप्तिरूपः **सिध्येत्**दित्यर्थः। **ही**ति युक्तोयमर्थः। यतो लीलास्थितेष्वपि केषाञ्चिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तद्दानम्। अत एवान्तर्गृहगतानां प्रतिबन्ध इत्यतः केवलप्रभुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ।।१ ।।

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्क्ययेत **तदभावार्थमाहुः फलं वा ह्यधिकारोवे**ति।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम्। **अधिकारः** सेवोपयोगिदेहाप्तिः। अत्रैतदुभयोः फलयोः **कालो न नियामकः** सत्यादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः। एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम्। अत एव कपिलदेवैरपि ''नो

निमिषो लेढि हेतिरि''ति निरूपितम्। अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्वबोधनाय।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्वेग इत्यादि।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ।।२ ।।

मूले **बाधक**मित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्ययाहुः विवरणे **सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमि**ति। **उद्वेगो** नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः सर्वथा तत्रास्थिरता बाहिर्मुख्यमिति यावत्। स च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकतया प्रतिबन्धकः। तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिबन्धेनानाधिदैविकीत्वात्। एवमुद्वेगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथमं प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठक्रममनपेक्ष्यार्थक्रमेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविध इति। भोगे द्वैविध्यं **लौकिकालौकिकभेदेने**ति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति। तत्र लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसक्त्या भोगः। अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी। स तु प्रतिबन्धक एव न भवति। तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्वरूपानुभवरूपरसभोगे प्रवेशात्। यतः सर्वेन्द्रियैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवानुभूयत इति भावः। एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति **प्रतिबन्धोपीति। साधारणः** सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः। भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमात्रविषयत्वेनासाधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनावक्तव्यत्वाच्च त्रय एव बाधका उद्वेग लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धा इत्यर्थः। ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्ययाहुः **त्रयाणामि**ति। उद्वेगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धकानां त्रयाणां साधनं तज्जननहेतुभूतं तस्य परित्यागः कर्तव्यः, हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारात्। सिद्धस्य स्वरूपलाभे त्यागानर्हत्वात्। नहि केनापि स्वसामग्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयत्नशतेनापि त्यक्तुं शक्यते। ननु साधारणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवेदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धतयाऽशक्यत्यागत्वात् कथं तत्त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः **तत्राद्य** इति। तत्र साधारणभगवत्कृतप्रतिबन्धयोराद्यः साधारणः **बुद्ध्या** उपायचातुर्येण **त्याज्य** इत्यर्थः। **बुद्धिस्तु** सेवायां प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिकं वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमयमवेक्ष्य निर्धारो विधेयो यथा न सेवां प्रतिबध्नाति। तथा च पुत्रविवाहादेस्तथैव लग्नादि विधारणीयम् यथा न सेवाप्रतिबन्धः

---

१ फलेषु प्रथमफले अलौकिकसामर्थ्ये तत्प्रवेशस्य वक्तव्यत्वात् प्रवेशश्चालौकिकसामर्थ्येन प्रभुस्वरूपानुभवस्य रसभोगरूपत्वादिति पाठान्तरम्।

२ लाभेनेति तृतीयान्तः पाठः।

परोपकारादेस्तु धर्मस्य गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः। कालान्तरे वा करणम्। एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविभञ्जनी बुद्धिरनुसन्धेया। यद्वा। कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नासम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः **बुद्ध्येति**। शरीरादिना तत्कार्यकरणेपि तत्र बुद्धिर्न स्थाप्येत्यर्थः ।।२ ।।

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि।

अकर्तव्यमिति मूले। विवृत्तौ **भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध** इति। **भगवतः** सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छतया यस्मिन्न किञ्चिदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थनायामपि तदा **गति**र्निस्तारो **न** सर्वथा फलाभाव इत्यर्थः। हीति युक्तोयमर्थः। सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलासिद्धेः। अत्रायमाशयः। भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वान्न सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा। किन्तु स्वयमङ्गीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रभुर्यदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति वस्तुस्थितिः। तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिद्दुःसङ्गादिनाऽतिपक्षपातिप्रभुप्रियप्रद्वेषेण तद्द्रोहे प्रभोरतिक्रोधेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्रतिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः। तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलाभाव इत्यर्थः। ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेप्यन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः **तदान्यसेवे**ति। यदा ‘‘फलमत उपपत्ते’’रिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः। ननु सर्वथा फलाभाव आसुरेष्वेवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदासुरोयमिति। जीवानां हि सृष्ट्यादावपि ‘‘निबन्धायासुरी मते’’ति वाक्येन भगवत्कृतप्रतिबन्धादेवासुरत्वम्। यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव समयेऽयं यस्मिन्नेवंप्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि **आसुर** एवेति **निर्धारो** निश्चय इत्यर्थः। एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविद्भिः सर्वथा दुःसङ्गादिषु सावधानैः स्थेयमित्युक्तं भवति।

ननु तादृशस्य पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्वं भक्तिमार्गीय इति तदभावार्थं तत्त्वनिर्धारोपायभूतं विवेकरूपं साधनमाहुः **यथा वे**ति।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।।३ ।।

वाशब्दोनादरे। येनैव प्रकारेण। नात्राग्रहः। एतत्तत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमात्रार्थत्वान्नौपनिषज्ज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् साङ्ख्ययोगेनान्येन वा भाषाप्रबन्धादिनोपायेन तत्त्वनिर्धार विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः। विवेकस्तुममैतदेव प्रभुणा कृतं सर्वं ब्रह्मात्मकं कोहं किञ्च साधनं किं फलं को दाता को वा भोक्तेत्यादिरूपः। तमेव च तत्त्वनिर्धारोपायं विवृतौ विशदयन्ति **ज्ञानमार्गेणेति**। ज्ञानमार्गेण ज्ञानसाधनोपायेन **स्थातव्य**मित्यर्थः। किञ्च ज्ञानस्थित्यापि न तन्मार्गीया मुक्तिः, किन्तु शोकाभाव एवेत्याशयेनाहुः **शोकाभावायेति** ।।३ ।।

अतः परं यदर्थमेषां निरूपणं बाधकानां तत्प्रयोजनमाहुः **बाधकानामि**ति।

बाधकानां परित्यागो भोगेप्येकं तथा परम् ।।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।।४ ।।

बाधकानामुद्वेगभोगप्रतिबन्धानां परित्यागः परितस्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः। भोगस्य बाधकत्वेन त्याज्यत्वमुक्त्वाऽलौकिके तदभावमाहुः **भोगेपीति। भोगेप्येक**मलौकिकभोगरूपं फलप्रविष्टतया तथा तेनैव प्रकारेण, परं प्रतिबन्धयोः परं भगवत्कृतप्रतिबन्धलक्षणमशक्यत्यागत्वेन विहाय तथेत्यर्थः। ननु भोगयोरपि तुल्यतामाशङ्क्य तस्मिन्नलौकिके वैलक्षण्यमाहुः **निष्प्रत्यूहमि**ति। अलौकिकसामर्थ्यरूपे प्रथमफले भगवत्स्वरूपानन्दानुभवरूपे भोगे क्रियमाणे प्रत्यूहोन्तरायः केनापि कालादिनापि न कर्तुं शक्यत इति निष्प्रत्यूहं स एव सिध्यति। लौकिके तु सर्वथा तदभाव इति महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः। अत एवोक्तं प्रभुभिः सक्क्यासनिर्णये ‘‘हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपर’’ इति। किञ्च **महानि**ति। स्वरूपतः फलतः साधनतश्च **महान्।** विषयानन्दब्रह्मानन्दापेक्षया भजनानन्दस्य महत्वादित्यर्थः। अत एव फलेष्वपि प्रथमफल एवालौकिकसामर्थ्यरूपे प्रकर्षेण प्रविशते प्रविशतीत्यर्थः। किञ्च **सदे**ति। त्रैकालिकाबाधविषयत्वादित्यर्थः ।।४ ।।

एवमलौकिकभोगे वैलक्षण्यं निरूप्य लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धावेकीकृत्य तद्धर्मनिरूपणपुरःसरं वैलक्षण्यं निरूपयन्ति **सविघ्नोल्पो घातकः स्यादि**ति।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ।

लौकिको हि भोगः **सविघ्नो** विघ्नसहितः, कर्मकालादिभिस्तत्र विघ्नसम्भवात्। **अल्पश्च**। स्वरूपतः फलतः साधनतश्च परिच्छिन्नत्वादित्यर्थः। साधारणप्रतिबन्धो हि **घातकः** सेवाकालोपरोधकतया तद्घातकः। **एतौ** भोगसाधारणप्रतिबन्धौ सविघ्नत्वाल्पत्वघातकत्वादिभिर्धर्मैर्हेतुभूतैस्त्यागमप्यर्हत इत्याशयेनाहुर्विवृतौ **ननु** कथमित्यारभ्य **घातकः स्यादित्यन्तम्**। सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगः प्रतिबन्धश्च घातकत्वाच्च त्याज्य इत्यर्थः।

एवं लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धयोस्त्यागहेतुभूतं धर्ममुक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धेत्यागासम्भवेन ज्ञानमार्गस्थित्यानधिकारिणो मन्दमतेः फलचिन्तया शोको भवतीति तदभावाय चिन्ता न कर्तव्येत्याहुः द्वितीय इति।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ।।५ ।।

द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे सर्वथा सर्वप्रकारेणान्यतोपि फलसम्बन्धाभावाच्चिन्ता फलविषयिणी त्याज्येत्यर्थः। तत्र हेतुमाहुः **संसारनिश्चयादिति**। संसारोऽहन्ताममतात्मा सर्वानर्थमूलं प्रवाहपथफलरूपः, तस्य निश्चयाद्भगवत्कृतप्रतिबन्धे संसार एव न फलान्तरमितिनिश्चयादित्यर्थः ।।५ ।।

प्रतिबन्धविचारमतिविचार्यत्वेन विधायोद्वेगरूपप्रथमप्रतिबन्धेन फलाभावे भगवतो दातृत्वाभावं हेतुत्वेन निरूपयन्ति **नन्वाद्यइ**ति मूले विवृ**तावाद्यफलेति**।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम्।

आद्येन प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः। **नन्वि**ति विरोधोक्तौ। **आद्ये** उद्वेगरूपप्रतिबन्धे भगवतः सर्वसमर्थस्याप्यन्तःकरणैकसम्बन्धितया तद्विक्षेपरूपोद्वेगे क्रियमाणे सेवाया अमानसीत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावादनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः। अन्यथा सर्वदोषनिवारकस्य फलदातृत्वभावो न घटेत। एतदेव विवृतौ विशदयन्ति तदा सेवेत्यादि। एवमुद्वेगबाधकमुक्त्वा भोगबाधकं विवृण्वन्ति तृतीय इति। **तृतीये** लौकिकभोगे गृहमेव बाधकमित्यर्थः। अत्रायमाशयः। भोगो हि सर्वथा बाधकः, भगवद्वैमुख्यसम्पादकत्वादिन्द्रियादीनां वैफल्यापादकत्वाच्च। स च यावद्गृहस्थितिः, यत्नेनापि निवर्त्यमानो न निवर्तते। गृहस्य सर्वथा बाधकत्वात्तत्र स्थितावंशतोपि भोगसम्भवाद्गृहपरित्यागः। कृष्णार्थप्रयोगेण तदासक्तिपरित्यागो वा भोगाभावाय विधेय इत्यर्थः। एतदेव च विवृतौ विवृतं **भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग** इति। अत एवास्मदाचार्यैर्निबन्धे निरूपितं भगवद्वचोनुवादरूपेण ''गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते। कृष्णार्थं तत्प्रयुञ्जीत कृष्णः संसारमोचक''इति।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं च निरूप्य निजान् प्रत्येतदितवचारमेवाहर्निशं कर्तव्यत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति **अवश्येयमि**ति।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।।६ ।।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धत्रयी चा**वश्या**, न स्वशक्या। भक्तिमार्गे फलप्रतिबन्धप्राप्तिनिवृत्त्योः केवलभगवदधीनत्वात्। तथापि सदा निरन्तरं **भाव्या** कर्तव्यत्वेन विचारणीया, विचारे हि भावनायाः साधनत्वात् कदाचित् फलसिद्धिः, प्रतिबन्धतश्च सावधानतया स्थितिसिद्धिरित्यर्थः। ननु फलान्तरं प्रतिबन्धान्तरं वा भक्तिमार्गे किञ्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः **सर्वमन्यदि**ति। एतत्फलत्रयं प्रतिबन्धत्रयं चापहायान्यत्सर्वं फलप्रतिबन्धादिकल्पनं **मनोभ्रमः** स्वान्तर्भ्रान्तिरित्यर्थः। अत्रेदमुक्तं भवति। भक्तिमार्गे सेवाया उत्तममध्यमसाधारणाधिकारक्रमेण एतत्फलत्रयमेव, न मोक्षादिः। प्रतिबन्धकं चोद्वेगादिकमेव, न पापादिकमिति। ''स्वपादमूलं भजत'' इति वाक्यात्। तथा चैतत्फलविहिताशैरेतत्प्रतिबन्धसावधानैरन्यतो निश्चिन्तैः सर्वैः सेवैव विधेयेति भावः ।।६ ।।

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्प्रति घटते तदीयदेहादेरामत्वात्, तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रभुसम्बन्धात् प्राप्तफलतया तान्प्रति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आहुः **तदीयैरपीति।**

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम्। पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वैव फलदानात्। अविलम्बस्तु केवलपुष्टावेवेत्याहुः **पुष्टौ नैव विलम्ब्येदि**ति। **पुष्टौ** केवलपुष्टौ मर्यादाऽभावेन साक्षादङ्गीकारान्न विलम्बः। साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितभर्तृका इव फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमित्यर्थः।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति **गुणक्षोभेपीति**।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ।।७ ।।

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिकाया इव भवति। तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम्। एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभुपरतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः। ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्यन्तीत्याशङ्क्ययाहुः **मे मतिरि**ति। विचारे क्रियमाणेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानान्नान्यत्साधनमित्यर्थः ।।७ ।।

नन्वत्र काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तद्वैयर्थ्यापत्तिभिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे ह्युभयाभावादेवं न निरूपणमुचितमित्याशङ्क्याहुः **कुसृष्टिरि**ति।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।।७ ।। ।।

अत्रास्मिन्नर्थे वाशब्दोवधारणार्थः। अत्रैव या **कुसृष्टिरुत्पद्यते** सा सर्वथा दोषाभावाद्भ्रम एवेत्यर्थः। अनुपपत्तिपरिहारस्तु पुरैव प्रभोः स्वतन्त्रेच्छत्वनिरूपणेन कृत इति तत एव विभावनीयमिति दिक्॥७॥॥

इतिश्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जदासानुदासश्रीहरिरायविरचिता
सेवाफलविवृतिटिप्पणी सम्पूर्णा॥

श्रीकृष्णाय नमः।

सेवाफलम्।

श्रीवल्लभविरचितटीकासमेतम्।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते।
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः॥१॥

यादृशी यत्प्रकारिका 'चेतस्तत्प्रवण'मित्यारभ्य ''कृष्णमेव विचिन्तये''दित्यन्तेनोक्ता। **तत्सिद्धावि**ति। तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थासिद्धौ **फल**मुच्यते फलं निरूप्यत इत्यर्थः। कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः टीकायां **सेवायामि**ति। **फलत्रयमि**ति। फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः। यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चामृतपानादिकं तथा मानससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम्। **सेवायां फलत्रयमित्यनेन** पूर्वार्धार्थउक्तः। उत्तरार्धार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति। मूलेऽ**लौकिकस्येत्**यलौकिकस्य सामर्थ्यस्य। अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यसुधा। तस्या **दाने। आद्य** इति। **आद्यो** मनोरथो ''भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे''त्यादिभिरुक्तः पूर्वोक्तसुधाभोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः। अनेन शृङ्गाररसस्य पूर्वदालनुभव उक्तः। चकारादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति। स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभिरमणात्मको ज्ञेयः। एतेन दीयमाना सुधा साधनं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचितम्। वेणुगीते ''वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती''ति निरूपितम्। 'वर्णयक्त्योभिरेभिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधापूरणेनैव निरूपितस्तत्सम्मतिसूचनाय **हिशब्दः**॥१॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः।

फलं वा ह्यधिकारो वेत्यस्यार्थमाहुः **सायुज्य**मित्यादिना। मूले **फलं वेति**। सायुज्यस्य सोश्नुतइत्यादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्ध्या फलपदं सायुज्यवाचकम्। तथा च द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः। तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति। एतदर्थमाहुः टीकायां **सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिष्विति**। अत्र आदिशब्देन श्रीमथुराश्रीवृन्दावनादिकं ग्राह्यम्। मूले **न काल** इति। **अत्र** सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः। यथा लीलासृष्टिस्था आम्रवृक्षादयो न कालप्रेर्याः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुष्प्यन्ति फलन्ति च, एवं जङ्गमा अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव